

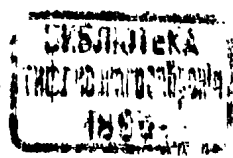
ԳՐԱԿԱՆ — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ — ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ԿՐԹԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏՈՒԿԱՆ

1843-1896 ՀԱՏՈՐ ԵՒ ՕԳՈՍՏՈՍ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

(Տես յ'էջ 293)

ԵՐՐԱՐԴ ՇՐՋԱՆ

1700 ԹՈՒԱԿԱՆԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԱՌ ՄԵՁ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ տպագրութեան պատմութեան երրորդ շրջանին վերաբերող մեծ առնչին անունը պէտք է զննենք, որոյ երևումը և ունեցած դասակարգին զործադրութիւնն հարկ է որ պարագլուխ մը համարուի, գէթ մեր տպգրի համար, նկատելով անոր աղքատութիւնը և տառապանաց միմտկը, նաև մեր ազգային մատենագրութեան վերածնութեանը։ Այս անձն, ամէն անապատ և համարտաւեր անձինք կը հասկընան, Միխիթար Պետրոսեան

սերաստացին է, արքա՛այր և հիմնադիր՝ իր յուսալիք անունը կրող երկու Միաբանութեանց։ Նրաւ նա յամին 1676, և սկսաւ իր յուսալիքեալ նպատակին ուղղութեան համեմատ գործել, նախ ի հայրենիս և ապա ի Բիւզանդիոն։ Մեր նպատակն ըլլալով իւր և իւրայնոց զործունէութիւնն և արդիւնքը սոսրագրել՝ միայն տպագրական արուեստի տեսակետով, անով կ'ուզենք զբաղիլ և զբաղեցընել մեր ընթերցողները։

1700 Թուականին փոխադրուած է ի Պո...

լիս՝ իր քանի մի համարիւրաւ և համանուէր աշակերտներով: Հայրենեաց մէջ ժամանակին տիրող ազդեցութեան զործած աւերակաց ընդարձակութիւնը՝ սուր մտքովը և մեծ հոգւով նկատող ու չափող սիրտը՝ սրտի և հոգւոյ աստուածապարգեւ լուսաւորութեան մէջ կը նկատէր: Այդ լոյսը, այդ հոգեհրատ հուրը ծաւալել ու ընդհանուր բնել՝ իւր և իւրոց միակ ու փափաքելի ջանքն պիտի ըլլար, խօսքով՝ սրտերը վառել բորբոքել, զըրբով ու անոնց ծաւալմամբ՝ եկամեա խաւար մը փարատել:

Եւ որքանայն ինչ կը պակսի իրեն և հետը միաբանելոց, տուն, պաշտպանութիւն, օնունդ, նաւ ամէն բանէ վեր կը համարի ազգին մտաւոր սննդեան կարօտութիւնը, ու առանց լքանելու և յուսահատելու ի դժուարին հանգամանաց ժամանակին, զրքեր տպագրելու ետեւէ կ'ըլլայ:

Նոյն վերջիլեալ 1700 թուականին, ինչպէս իր հաստատած Ուխտին ժամանակագրութեան մէջ կը կարդանք, կը տպագրէ « նախ զգիրսն թոյլմայի Գեմբացոյ, ... զհետագորցն թոյլմայի » զմտաւորական աղօթից ինչ, զի՞րո կտ փապագրել: Ապա ի Մծիխթացի Պետրոս վարդապետէ յօրինեալ զգիրս ինչ մեկնութեանց Քայսմութեան սրբոյն Թահանու ինչորեսց մե ետ տպագրել: Այլ և զմեկնութիւն Քրդոց երգչին Սողոմոնի, զոր թաշաւար վանդապետն էր արարեալ, ետ տպագրել »:

Առաջինն՝ Ոսկեմատեան կոչուած իրաւամբք, մասնաւորաբար իր աշակերտաց համար էր, նոյնպէս և երկրորդն՝ զոր չենք կրնար ստուգել թէ՛ ինչ կամ որոյ երկասիրութիւն էր. իսկ միւս երկու գրոց հեղինակ էին նոյն ատենին ծաղկած երկու վարդապետք, իրաւամբ հոյակնիլք իրենց ուսմամբ և գիտութեամբ. Մեղիքեմեմ պատրիարքն ալ ոչ միայն հաւանութիւն կու տար անոնց հրատարակութեան, այլ և օգտակարութեանը վկայութիւն և յանձնարարութիւն: Իսկ որք պարգրութեան ծախքն վրան առնող Միխիթար վարդապետ, միանգամայն յարգարող և սրբազորող էր առաջարկեալ գրուածոց, ինչպէս յայտնապէս կ'ակնարկեն՝ յիշատակարանք

զրոցն, առանց յայտնապէս իր անունն տալու, այլ միայն « սրբազրութեամբ ուսման չնչին բանասիրի »:

Ոչ Գեմբացոյն և ոչ թաշաւարոյ վարդապետի զրոց մէջ նշանակուած չենք գտներ թէ յորում տպարանի հրատարակուած ըլլան: Մեր նախընթացաբար տուած տեղեկութիւններն ալ կը յայտնեն, թէ մինչև անցեալ դարուն սկիզբը՝ կարգաւորեալ տպարանի մը հաստատութեան յիշատակութիւնը չի կայ ի Պոլիս, բաց ի Արգարու և իրեն ընկերաց ձեռքով ու ետքը Երեմիայ Զէլէպոյ ջանիւք հաստատուածներէն, յորոց երկուքն ալ 'անհետացած կ'երևին: Միայն Մծիխթացոյն մեկնութիւն Յայտնաբերեալ զրոց նակատը խորաբերած կը տեսնենք, « Տպագրեցեալ ներ տպարանում սրբոյ Էմիւսմի, և սրբոյ Սարգսի զօրավարի, ի Կոստանդնուպոլիս քաղաքի »: Մեր ընթերցողը կը յիշեն անշուշտ, թէ այս անուամբ կը կոչուէին Ոսկեմեան տպարանք ի Լիվոնոյ, ի Մարսիլիան և յԱմստերդամ: Գիտենք դարձեալ, թէ այս չորս գրոց տպագրութեանն անմիջապէս քանի մը տարի յետոյ (1705), Աստուածաշունչ զրոց երկրորդ տպագրութիւն մը եղաւ ի Պոլիս « ի Թաղի Պէկոզլի կոչեցեալ, ի ձեռն ուրում Պետրոսի Լարիւնացի կոչեցելոյ »: Ոսկեմեան զրոց յիշատակարանաց մէջ չենք յիշեր հանդիպած ըլլալ այս անձին անուան. բայց ինչն տպագրին ի յիշատակարանին կ'ըսէ. « Եղև գրաւ Աստուածաշունչ մատենիս... ի յօրինակս հնոյ տպեցեալ լուսաւոր հոգի Ոսկեմ վարդապետի յար և նման, ոչ աւելի և ոչ նուազ, սակայն մանր գրով: Ի տպարանս ազգականի նոյնոյ Ոսկեմեան վարդապետի Լուսնացոյ Պետրոսի »: Որով կ'երևի թէ Ոսկեմայ մահուբէն ետքը՝ իրեն զոյիլը մաս մը, պարտուցը հատուցմանէն ետքը մնացածը կամ աւելցածը, անցած ըլլայ իր մերձաւոր ժառանգին՝ Պետրոսի, որ տէրն էր այս սրբաբանին: Իրաւ որ այս Աստուածաշունչ զրոց տպագրին մանր տառք՝ չունին այն աւելուածի կատարելութիւնը, որով կը փայլին Ոսկեմեան տպագիրք. բայց յաճախ, ինչպէս յայտնի է անդեմից, այդ անհարթութիւնն

հետևանք է անարուեստ ձուլման . և այն առեւտրական Պոլիսը՝ շատ հեռի էր արուեստին կողմանէ . Ամսդերտամի նախանձորդ մը ըլլալէն , որ բոլոր Եւրոպայի մէջ հռչակեալ էր այս նկատմամբ :

Մասն մը ի հարց և ի մարց ոսկանեան տառից՝ ինչպէս ըսինք , և քիչ ետքը նորէն առիթ պիտի թաննանք յիշելու , մնացին յԱմսդերտամ , և ժամանակ անցնելէն ետքը անցան ի ձեռս այլոց . փոքրիկ մասն ալ անցաւ ի Եոստանդնուպոլիս , որով օգտուեցան Պետրոս Լատինացի և Սարգիս , և այլն , և իրենց անուամբը բացուեցան արւարտանք ի նմին քաղաքի , որոց վրայ քիչ ետքը և Սյո տպարաններէն հրատարակուած են՝ Մխիթարայ արքայի ջանից և փութոյն Երախայրիք՝ վերոյիշեալ չորս գրքերը :

Պատմութիւնն իր վարուց՝ կ'աւանդէ մեզ թէ ինչպէս չկարենալով մնալ ի Պոլիս , բռնադատեցաւ անցնիլ յարևմտոս՝ նախ ի Պեղդպոնտիա և ապա ի Վենետիկ , ուր իրմէ առաջ փոխպրոտեր էր իր բարեկամն և մտերիմ՝ Խաչատուր վարդապետ , քաղքին մէջ ցտնաող Հայապգեաց հոգեւոր հովուութեան և անոնց եկեղեցւոյն վերականգնութեան պաշտամամբ :

Գրուածքին առաջին և երկրորդ շրջանը ծանօթացուց մեզ այլ և այլ տպարաններ , որ կամ յազգայնոց և կամ յիտալացոց և մանց հաստատուեցան ի Վենետիկ քաղաքի , Երրորդ շրջանիս առաջին տարիներուն մէջ , 1702 թուականին , մանաւանդ թէ անկէ քիչ յառաջ (1695) , կը գտնենք , որ Պոսթոլի տնուն իտալացիին հայկական գրոց տպագրութիւններ կը սկսի ընել և կը շարունակէ մինչև ի 1774 . և առաջին հրատարակութիւնն է Դաշանց բռնադր , և ուրիշ քանի մը գրքոյկներ , և ապա ի 1702 Դոստոս ուղորմութեան Աստուծոյ կոչուած հոգեւորական մատենիկ մը : Հաւանական կ'երևնայ թէ Դաշանց թղթոյն հրատարակողն է արդէն մեզի ծանօթ Ազուլեցի Նահապետն . և հաւանականաբար Յովհաննէս Հոլով քահանայն և ապա Խաչատուր վարդապետն յորդորմիս ըրած ըլլան զինքն՝ հայ գրոց տպագրութեան զործոյն . մանաւանդ որ այս երկրորդիս եր-

կասիրութիւնքն ալ հետզհետէ նոյն զործարանէն ընծայուած են : Երկեալ գրուածը Ստեփանոս Ստեփանեան Էսմենիցացի քահանայինն է , և իրմէ « նուիրեցեալ ամենապայծառի խոնայ Սահրատի որդոյ պարոն Մուրատին » : Ի վերջ մատենականն կը նշանակուի . « արւարտագրեալ գրքուկս ի տպարանի Անդոնիոսի Պօրթուլի , առ աւուրք Աստուածածինն Ֆորմօզա , ի Վենետիկ քաղաքի » :

Նոյն տարւոյն եղած է Շնորհալոյն Յիսաս որդի գրոց չորրորդ տպագրութիւնը , առանց նակատու կամ քաղաքի և տպարանի անուան , ալ լոկ պայպիսի խորագիր մը կրելով . « Յիսուս որդի անուն , տեսնեն Ներսեսի Հայոց կաթողիկոսի տեսցեալ... յամի 1702 » : Երկատակարան չունի : Թեպէտև ուրիշ ատեն ենթադրեր ենք թէ Մարտիրոսի տպագրութիւն ըլլայ , բայց ցուցակի մը մէջ Վենետիկոյ և այս գործարանէն եղած գտանք , որով չենք կարող օտոյց բան մը ըսել :

1710ին Պոսթոլի կը տպագրէ Պարտեզ կոչուած ազօթագրոց չորրորդ տպագրութիւնը , որ ինչպէս յայտնի է , Յովհաննու Յակոբ Հոլովի երկասիրութիւնն է , « ըստ խնդրոյ իսկ և արդեամբք շուրջայեցի Խոնա Սահրատի որդի պարոն Մարգարին . տպագրեցաւ զըրբուկս այս շահաւետ » : Ապա նոյն տարւոյն մէջ Խաչատուր վարդապետի Քարոզգիրք երկատուր , « Տպագրեցեալ արդեամբք և զոյրք ամենապայծառ Ջուղայեցի Երեմիա նեանց բարեպաշտ և աստուածասէր Խօշայ Սահրատի որդի պարոն Մուրատին » : Գրքին վերջին երեսը՝ Վենետիկ քաղքի այլ և այլ տպարաններէն հրատարակուած հայերէն մանանց ցուցակը դրուած է այսպիսի խորագրով . « Շարաքանութիւն և ցուցակ գրոց ոյրք գտանին մեծագունիւ թուով առ Աստուծոս Պօսթոլի տպագրելին ի Վենետիկ , ի Սուրբ Մարիամ Ֆօմօնգա ի քալլէ Լոնգա ի ներկայի ամի 1710 » :

Նոյն ատեններն՝ հայ Միաբանոցաց կարգէն քանի մի անձինք կը գտնուէին ի Վենետիկ , որք զրամական օժանդակութեամբ հայազգի և իրենց հայրենակից բարերարաց ամանց , որ վաճառականութեամբ կը գտնուէին ի Վենետիկ , այլ և այլ բարեպաշտական

գրքեր տպագրել տուած են առ Պօրթոլիի. այսպէս, Ժսմանգիրք Աստուածածնի (1706), որ երկու տարիէն երկրորդ տպագրութիւն մ'ալ ունեցած է ի նմին քաղաքի և գործատան. Ժամագիրք Լուսաւորչի (1706), Բաշրաւ տան աղօթից Ստեփանոսի Ռաշեան կամեւ. Նիցացոյ (1707), Ժամագիրք ճնշեցնչոց (1709), ու քանի մը տարի ետքը նաև Պրեվիար կամ Ժամագիրք Ունիթորաց (1714):

Այս միջոցին Մխիթար արքայաբ. իրեն միաբաններովն անցաւ ի Մեթնէ Պեղոս պոնտոյ ի վենետիկ, ու հաստատուեցաւ արքայ Ղազարու փոքրիկ կղզոյն մէջ: Հասաւ լակապետութեան խիստ օրէնք և կարգադրութիւնք, ինչպէս նաև իր նիւթական վիճակին անձկութիւնը, չէին ներեր Մխիթարայ առաջնին տպարան մը ունենալ. ուստի և բռնազատեցաւ քաղաքին գործարանատեարց զիմել, ու անոնց միջոցով տալ տպագրել զանազան գրքեր, առջի բերան անոնց տառերով, ու յետոյ նաև իրմէ գնուած կամ շինել տուած դրոշմիւք՝ զանոնք իր ծախիւքը մէջի տալով: Իր տպագրել տուած գրոց մէջ ի վենետիկ, և զխաւորարար առ Պօրթոլիի, առաջին է ի 1715 թուականի « Գիրք քրիստոնեականի վարդապետութեան ի յուսումն մանկանց հաւաստացելոց, ամենից որք օւնին զպիտոյս: Շարադրեցեալ աշխատասիրութեամբ տեառն Մխիթարայ վարդապետի Սերաստացոյ... ի 1715 մարտի 8, ի վենետիկ Աստուծոյ Պաթմոյի: Հրամանաւ մեծաւորաց և փրկիլէճիով գերազանցագուհեղի ծերակուսին »: Երկրորդն է՝ մի և նոյն տարւոյ մէջ հրատարակեալ Ալեքսիսի մեծի Աստուածաբանութեան համառոտաբանը, « Թարգմանեալ ի վաղնջոց ժամանակաց, ի մեծամեծաց վարդապետաց մերոց ի լաթին լեզուէ ի հայ բարբառ: Եւ նարպենիս ի լոյս ածեցեալ և սրբադրեցեալ ըստ հնոց օրինակաց և ըստ նախատպին իւրոյ, հոգաբարձութեամբ և աշխատութեամբ Մխիթարայ վարդապետի Սերաստացոյ... »:

Բայց սա չէր կրնար զո՛ր ըլլալ այն ստուիք, ուստի և կը փափաքէր ընտրելաբոյն հարց և մարց զորոշներ ձեռք ձգել, և այնպէս

զարգացընել տպագրական արուեստը յազգին, այլքին առջև ունենալով զԱբգար, զՍիսակ և զՎանանդեցիս: Գիտէր թէ Ամեղեքտա մեան տառք պարտքի փոխարէն գրուուած էին ի պարտատեարց. կը ճանչնար անոնց առաւեստին ընտրութիւնը և արուեստագիտաց ճարտարութիւնը, և թէ ինչպէս բազմածախ պիտի ըլլար իրեն անոնց հաւատար արուեստով և ճաշակին ընտրութեամբ գաղափարաց տիրանալ: Ուստի և կը փափաքէր զանոնք գրաւող տեարց ձեռքէն ազատել, տալով զին և տիրանալով տառից: Վերը յիշուած ժամանակագրութեան մէջ կը գտնենք այսպէս նշանակութեամբ (Յամի 1729) « հասին առ մեզ պղնձի գաղափարք տպագրական տառից, և ընդ իւրաքանչիւր նոցա պողովատիկ նշանագիծք, յորոց պողմելոյ լինին գաղափարքս այսորիկ. և էին սոքա երկից կարգաց. զի էր ի նոսա խոյրադիր, մանրագիր և միջասահման. և յիւրաքանչիւրում կարգի եղեալն ունէր զիւր զխագիրն ըստ իւրում պայմանին. այլ և նշանագիծս կետից, շեշտանշակաց և այլոց նշանախեցից, որք առ տպագրութիւն գրոց կարևորք են. ամբողջ, անհրապ և անթիւր: Մանրագիրն և միջասահմանն ունէին և զնօտագիր ըստ իւրեանց պայմանի, այլ խոյրադիրն ոչ զոյր: Էին ևս նշանագիծք խօզից շարականաց. ամենեքեան սոքա պողովատիկք ամբողջք, անվթարք, վայելչատիպք և անաղարտք: Այլ թէ ուստի և զիսրդ եղեւ մեզ ի ձեռս բերել, ոմն ի վաճառականաց Յարութիւն անուն, բարեկամ էր արքայօր մերում. սա յորժամ հանգերձիր յԱմեղեքոյամ երթալ՝ յանձնարար նմա, հարցփորձ առնել անդ և գիտել թէ յոյր ձեռս անցեալ իցեն և առ որում կացցեն տպագրից գաղափարքն, և նոցա պողովատիկ դրոշմիւքն, յետ անցանելոյ նոցա, որք զկնի Ոսկանայ եպիսկոպոսին փոխանորդեալք զտպագրատուն կալան յԱմեղեքոյամ, և զայլ գաղափարս յաւելեալ ի նոսա ճշխանաց: Եւ եղեւ ի հասանել նորա անդր, հարցփորձ առնէր զայսմ իրէ և գտանէր առ միում ի մեար պարտուց տուեալ այն ամենայն: Երանեաւ զգին նոցա և սոքա արար արքայօր մերում. յայնժամ գրեաց առ նա

արբահայրն գնաց առնուլ զնոսա վանն մեր, և այնպէս արարեալ երեք առ մեզ, և արբահայրն մեր տուեալ նմա զգինն ամենեցուն, էառ զամենայնս » : Ատեն անցնելէն ետքը այս եռատեսակ տառից վրայ աւելցուց չորրորդ տեսակ մ'ալ, միջակ ու մանր գրոց մէջ, առջինէն քիչ մի փոքրիկ, և երրորդէն քիչ մը աւելի մեծ. որով 1737ին տպագրել տուա իրմէ յօրինուած Մատթէոսեան աւետարանի մեկնութեան գիրքը :

Ոսկան և մանաւանդ Վանասպետիք՝ զորս յիշեցինք, հայկական տպագրութեան արուեստին մեծ փայլ և պայծառութիւն տուին, և իրենցմէ ետքը երևցողք ի Պոլսի, ի Զմիւռնիա և ի Ռուսիա՝ մինչև ներկայ զարուս Պաշտօնաւորութիւնը և անկէ ալ ետքը՝ չկցան անոնց հաւասարիւ : Ասոնց մէջ բացառութիւն մ'է Մխիթար արքայ : Առանց ուզելու մանրապատում խօսել իր թրդեանցը վրայ այս արուեստի նկատմամբ, միայն քանի մը հրատարակութիւններն յիշենք, որոնք նոյն ատենուան եւրոպական մեծամեծ հրատարակութեանց հետ՝ թրժանապէս կրնան բաղդատուիլ ու իրաւացի պարծանօք մէջ բերուիլ : Ասոնց մէջ առաջին յիշատակութեան պատուաւոր տեղը կրնայ գրաւել Աստուածաշունչ գիրքը, զոր տպագրել տուա : Ոսկանի բնագրին և պատկերաց հետեւողութեամբ եղած է այս տպագիրը. և եթէ առաջինն իրաւամբ ունի և կը պահէ իւր առաջնութեան պատիւը, երկրորդս շատ աւելի ընտրութիւն կ'երեցնէ ճշակի և արուեստի, և իրաւամբ կը ստուգէ ի ճակատուն գրուած խորագիրը. « Լաւագոյն թղթովք, ազնուագոյն պատկերօք, քերթեցկագոյն ծաղկաղօք, զգուշապոյն սրբագրութեամբ և բազում ծա-

խիւք վերստին տպագրութեամբ ի լոյս ածեցեալ » :

Մինչդեռ պորթուեան տպարանէն կը սկըսուին և կը շարունակուին այլ և այլ հայկական տպագրութիւնք թէ ի Մխիթարայ և թէ յաշակերտաց, որպէս մերթ ընդ մերթ նաև յայլոց, 1749ին Ճոսաճի Պաշօնաւորացի տպագրապետի մի անուան կը հանդիպինք, որ հայերէն մէկ երկու գիրք տպագրած է, և որոյ գործարանին համար կ'ըսուի ի ճակատուն՝ խոկոսմն քրիստոնեական գրոց երկրորդ տպագրին, « որ է կառուցեալ ծախիւք Ճորճի Ռիցցի* » : Նոյն խորագիրն ունի ի նմին ամի տպագրուած Պարտեզ ազօթագրոց չորրորդ տպագրութիւնն : Միայն այս երկու հրատարակութիւնք մատենից՝ ծառած են մեզ Պաշոյի գործարանէն ընծաշուած : Ուրիշ իտալացի տպագրապետ մ'ալ կը գտնենք ի քաղաքին, նոյնպէս հայագիր տպագրութեամբք զբաղող յայնմ միջոցի, և է Ալբուցցի ամն « Պաթիսթա Ալպուցցի Ճէրօլմոյի », որ 1729ին կը հրատարակէ Ալպերտի Դրասիտ հոգոյ կոչեցեալ գիրքը, « Թարգմանեցեալ ի լատինականէ լեզուէ ի հայ բարբառ, տշխատասիրութեամբ տեսուն Մխիթարայ վարդապետի Սեբաստացոյ Արքայ Հայր կոչեցելոյ, և նորին աշակերտի Յօհաննիսի վարդապետի իւրոյ քաղաքացոյ » : Հետեւեալ տարւոյն ալ կը հրատարակուի ի նմին գործարանի « Քերականոսթիան գրաբաստի ընդօրի Հայկոսեան սեռի », երկասիրութեամբ Մխիթարայ արքայի :

* Որ է՝ Գէորգ Գարագաշեան :

Շարայարեկի

